

Yaratılışın Gayesi Olarak İbadet (Zâriyât Elli Altıncı Ayetin Tefsiri Bağlamında)

MEHMET EMİN YURT^a

Öz: İnsanın ibadet etmekteki ana gayesi “Allah’ın emri olmasından” ötürüdür. Gerçek manada inanan bir kimse, bu niyet ve düşünce ile ibadetlerini eda eder. Duygu dünyasının ve niyetlerinin zuhur ettiği kalbinin merkezine herhangi bir dünyevî veya uhrevî faydayı yerleştirmez. Namaz, oruç, hac ve zekât gibi ibadetlerin yanı sıra diğer bütün ibadetlerde pek çok fayda ve hikmet bulunmaktadır. İnsan, her ne kadar sırf bu fayda ve hikmetlerden istifade etmek için ibadet etmese bile, bunlardan faydalanmasında bir sakınca yoktur. Aksine, bütün bu fayda ve hikmetleri de Yüce Allah’ın birer nimeti olarak görür, bunlara da ayrıca hamd ve şükürde bulunur. Netice olarak, hem ibadet sevabını elde eder hem de bu ibadetlerin sonucunda kavuştuğu faydalara şükrederek, bu şükür halini de bir nevi ibadete çevirmiş olur. Bu yönüyle ibadetler, başlangıcı ve neticesi itibarıyla safi bir fayda ve hikmete medar faaliyetler bütünü olarak değerlendirilebilir. Bu nedenle ibadet, kişinin yaşamına değer katması noktasında, üzerinde durulması ve mahiyetinin iyice anlaşılması gereken önemli bir olgu olarak karımıza çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İbadet, gaye, Zâriyât, tefsir, niyet.

^a İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü
neml88@hotmail.com

Worship as a Purpose of Creation (in the Context of the Interpretation on Fifty-Sixth Verse of Dhariyat)

MEHMET EMİN YURT

Abstract: The main purpose of man in worship is due to the fact that God is commanded. A person who believes in the true sense will do their worship with this intention and thought. He does not place any worldly or otherworldly benefit in the center of his heart, where the world of emotions and thoughts emerge. There are many benefits and wisdom in prayer, fasting, pilgrimage and zakat worship. Just like in other prayers. Even if one does not worship to benefit from these benefits and wisdom, there is no harm in taking advantage of them. On the contrary, he sees all these benefits and wisdom as the blessings of Almighty God and thanks to Him for this benefits. As a result, both the score of worship, and also thanks to the benefits gained as a result of these worshipping, this kind of praise is also converted into a form of worship. In this respect, worship can be regarded as a pure benefit and wisdom as a whole in terms of its beginning and consequence. For this reason, worship is an important fact that needs to be emphasized and its nature should be understood in terms of adding value to the life of the person.

Keywords: Worship, purpose, Dhariyat, interpretation, intention.

Giriş

Yüce Allah'ın emri olarak ibadet olgusu insanlık tarihinin başlangıcına kadar uzanan bir geçmişe sahiptir. İlk insan aynı zamanda ilk peygamber olunca ibadetlerin ilk başta doğru bir gaye ve form üzere tatbik edildiğini söyleyebiliriz. Zamanla insanların çoğalması, gurup, kabile, kavim ve milletlere dönüşmesiyle birlikte sahih bilgilerin bir nesilden diğerine aktarımında aksamalar meydana gelmiş ve farklı ibadet formları türemiştir. İstikamet üzere yaşam süren, hidayete erdirilmiş seçkin nesillerin akabinde, heva heveslerine uyan ve ibadetleri terk edenlerin gelmesi,¹ insanın tabiatında bulunan unutkanlık gibi zaaflar,² zamanla ibadetlerin unutulmasına veya formlarının tahrif edilmesine yol açmıştır. Neticte itibariyle günümüze kadar uzanan tarihi süreçte, birbirinden oldukça farklı ibadet türleri ortaya çıkmıştır. Bu çalışmamızda ibadet konusunu İslamî çerçevede olmak üzere, bilhassa Zâriyât suresinin elli altıncı ayeti bağlamında ve yaratılışın gayesi olarak ele alacak, meseleyi farklı açılardan değerlendirmeye çalışacağız. İbadet konusunu adı geçen ayet bağlamında ele alacağımız için daha çok tefsir ilminin esas ve usullerine göre hareket edeceğiz.

Yüce Allah, "cinleri ve insanları, ancak kendisine ibadet etmeleri için yarattığını"³ beyan etmiştir. Bu beyanda, cinlerin ve insanların yaratılış gayesi ibadete bağlanmıştır. Yüce Allah'ın gaye veya amaç gütmesi acaba nasıl anlaşılmalıdır? O'nun hiçbir şeye ihtiyacı olmayıp her şeyden müstağni olduğu, diğer taraftan herkesin O'na ihtiyaç duyduğu Kur'ân'da açık bir şekilde ifade edilmektedir.⁴ Ayrıca bütün Müslümanlar O'nun her şeyden müstağni olduğunda görüş birliğine sahiptir. O halde bu ayette, amaç veya gaye manası var mıdır? Şayet varsa kastedilen bu gayenin mahiyeti nedir? Bu ayet bağlamında buna benzer soruları çoğaltmak mümkündür. Meseleyi vuzuha kavuşturmak için önce ibadet kavramını açıklayıp, ibadetin mahiyeti ve ibadetlerde niyetin belirleyiciliği üzerin-

¹ Meryem, 58-59.

² Maide, 13; Enam, 44; Tâhâ, 115; Furkan, 18.

³ Zâriyât, 56.

⁴ İbrahim, 8; Hac, 64; Ankebut, 6; Fatır, 15; Muhammed, 38.

de duracak, Yüce Allah'ın ibadetler hususunda herhangi bir gaye güdüp gütmediğini ve yaratılışın gayesi olarak ibadetin nasıl bir mana ifade ettiğini ortaya koymaya çalışacağız.

1. İbadet: Kavramsal Çerçeve

1.1. Lügat Manası

İbadet kelimesi sözlükte, “teslimiyet içinde itaat etmek ve boyun eğmek” gibi manalara gelir.⁵ “عبد” Fiilinden türemiş olan “عَبْدٌ” kelimesinin, bir birine zıt iki manası bulunmaktadır. Birincisi: “yumuşaklık, tevazu veya zillettir.” Buna göre “عَبْدٌ” kelimesi, “köle” manasına gelebileceği gibi, “kul” manasına da gelebilir. Her iki mana da kullanımda mevcuttur. Ancak, hürriyetten yoksun “köle” ile Yüce Allah'a itaat eden “kul” kavramlarını birbirinden ayırmak icab eder. Nitekim “köle” manasına gelen “عَبْدٌ” ile “عُبُودَةٌ” masterları, “عَبْدٌ-يَعْبُدُ” şeklinde sülâsî beşinci baptan gelirken; “Kul” manasına gelen “عَبْدٌ” ile “kulluk” manasına gelen “عِبَادَةٌ” masterları ise, “عَبْدٌ-يَعْبُدُ” şeklinde sülâsî birinci baptan gelir. Dolayısıyla “kulda ve kullukta” yumuşaklık ve tevazu; “Köle ve kölelikte” ise “zillet” manası vardır. İkincisi: Bu Fiilinden türemiş olan “عَبْدٌ-عَبْدَةٌ” kelimeleri ise “kuvvet, şiddet ve sertlik” gibi manalara gelir.⁶

Râğıb el-İsfehânî (v.502/1108), “ibadet” kavramının “ubudiyetten” daha belîğ olduğunu ifade etmiştir. Çünkü ibadet kavramında, tevazu, zayıflık ve hakirlik gibi duyguların en üst seviyede ortaya konması gibi bir mana vardır ve Yüce Allah'tan başka hiç kimse ibadete müstahak değildir. Bu sebeptendir ki Yüce Allah, “Kendisinden başkasına ibadet edilmemesini”⁷ emretmiştir.⁸

İbadet, kişinin bir kimseye isyan etmeksizin, ondan yüz çevirmeksizin, mukavemet de göstermeksizin itaat etmesi ve boyun eğmesi demektir. Kur'an'da bu kelime farklı türevleriyle birlikte

⁵ Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serrî ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, Âlemu'l-Kutub, Beyrût, 1988/1408, I, 48.

⁶ Ahmed b. Zekeriyâ İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyîsu'l-Luğa*, Dâru'l-Fikr, ysz., 1399/1979, IV, 205-207.

⁷ İsrâ, 17/23.

⁸ Râğıb el-İsfehânî, *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân*, Mektebetu Nezâr Mustafa el-Bâzî, ysz., tsz. II, 415.

takriben iki yüz yetmiş beş yerde geçmektedir.⁹ Bazı yerlerde kulluk ve itaat,¹⁰ bazı yerlerde sadece itaat,¹¹ bazı yerlerde de tapma ve ilah edinme¹² manasında kullanılmıştır. İbadet kelimesi bazı ayetlerde de her üç manayı kapsayacak şekilde, kulluk, itaat ve ilah edinmek¹³ anlamlarında kullanılmıştır.¹⁴

1.2. Terim Manası

Terim olarak ibadet; Rabbini tazim etmek için, mükellefin nefsanî arzularının hilafına yaptığı fiildir.¹⁵ Dini inanışın dış ifadesi olan ibadetler, kişiyi Yüce Allah ile muhatap kılan davranışlar örgüsüdür.¹⁶ Bu yönüyle ibadetler, inanan insanla Yüce Allah arasında iman bağı ile derinden kurulan ilişkinin dış dünyaya akleden tezahürleri ve dini hayatı kuvveden fiile dönüştüren uygulamalar bütünüdür.¹⁷ Fahrüddîn er-Râzî'ye (v.606/1210) göre ibadet, tazim etmenin doruk noktasıdır ve Yüce Allah'tan başkasına yapılamaz. Çünkü sonsuz tazim, ancak sonsuz nimet sahibine yapılır. Bu bağlamda Yüce Allah'tan başka sonsuz nimet sahibi kimse olmadığına göre, ibadet de ancak O'na yapılır.¹⁸ Cinlerin ve insanların, kendisi sebebiyle yaratılmış olduğu esas ibadet, Yüce Allah'ın emirlerini tazim etmek ve bu emirlere saygı duymak, mahlûkatına karşı şefkatli olmaktır. Bu yönüyle ibadet şer'î hükümlerin tama-

⁹ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *Mu'cemu'l -Müfehres li-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'l-Hadis, Kâhire, 1364/1945, sh. 441-445.

¹⁰ Bakara, 172.

¹¹ Yasin, 60; Saffât, 22, 23.

¹² Mümin, 66; Meryem, 48, 49.

¹³ A'raf, 194, 197; Enbiya, 26, 27, 28.

¹⁴ Geniş bilgi için bkz; Mehmet Soysaldı, *Kur'an'da İbadet ve Zikir Kavramları*, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 3, Elazığ, 1998, sh. 30.

¹⁵ Ali b. Muhammed Seyyid Şerif Cürçânî, *Mu'cemu't-Ta'rîfât*, Dâru'l-Fadîle, Kâhire, 2004, sh. 123; Abbas Hacıefendioğlu, *İbâdet*, Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 2-3, 1964, Şubat-Mart, sh. 79.

¹⁶ Habil Şentürk, *İbadetin Mahiyeti ve Şahsiyet Gelişimindeki Fonksiyonu*, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-II, İzmir, 1985, sh. 223.

¹⁷ Hüseyin Certel, *İslâmi İbadetlerin Psiko-Sosyal İşlevleri*, Ekev Akademi Dergisi Cilt: 1, Sayı: 3, Kasım 1998, sh. 149.

¹⁸ Ebû Abdillâh Ebu'l-Fadl Fahrüddîn Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Mefâtilü'l-Gayb*, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1401/1981, I, 246; Muhammed Ali et-Tehânevî, *Keşşâfu Istılahâti'l-Funûn ve'l-'Ulûm*, Mektebetü Lübnân, Beyrût, 1996, II, 1161.

mını kapsar.¹⁹ İbadet iki kısımdır. Birincisi, gayr-ı ihtiyari olarak tabiattaki varlıkların Yüce Allah'ın varlık ve birliğine delalet etmeleri şeklinde lisan-ı halleriyle ortaya koydukları ibadettir. İkincisi ise, akıl sahibi olanları ilgilendiren ve ihtiyari olarak yapılan ibadetlerdir.

İbadet kavramı itaat kavramıyla aynı veya benzer olarak görülmüş, Yüce Allah'tan başkalarına günah sayılmayan durumlarda itaat edilebileceği, ama O'ndan başkasına ibadet edilemeyeceği söylenmiştir.²⁰ Fakat Maturidî (v. 333/944) ibadet kavramının kendine özgü bir manası bulunduğuna dikkat çekmiştir. Bu mana, "taat ve hizmet" gibi diğer bazı kavramlarda bulunmamaktadır. Mesela, "taat" kavramıyla ilgili olarak "kim Peygambere itaat ederse, Allah'a itaat etmiş olur"²¹ ayetinde ifade edildiği üzere, Yüce Allah'tan başkasına da itaat edilebilir. Ancak O'ndan başkasına "ibadet" etmek asla caiz değildir. Dolayısıyla "ibadet" kavramının taşıdığı mana, "itaat, hizmet ve tazim" gibi kavramların taşıdığı manadan farklıdır. Dolayısıyla ibadet kavramının kendisine özel bir manası olup, bu mana da sadece Yüce Allah'a karşı yapılan bir davranışı ifade etmekte kullanılır.²²

Yüce Allah'ı bilmek, O'nun razı olacağı şeyleri bilmek ve yapmak, ayrıca razı olmayacağı şeyleri bilmek ve bunlardan kaçınmak vb. hususlar bütün ibadetlerde olması gereken unsurların başında gelir. O halde ibadet; Allah'ın rızasını kazanmak amacıyla O'nun hoşnutluğuna götürecek bilgi temelinde fiil ve söz anlamına geldiği gibi duygu, düşünce ve şuur vb. zihni durumları da içerir. Burada işaret edilmesi gereken "ubudiyet" kavramı ise ahde vefa, Allah'ın emir ve yasaklarını gözetme, şükür ve sabır gibi hallerle insanın dışa vurduğu kulluk bilinci ve sorumluluğunu ifade eder.²³

¹⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXVIII. 233-234.

²⁰ Hüseyin Aydın, *İslam'da İbadetin Kur'an Nazmı İle Kayıtlılığı Meselesi*, İslami Araştırmalar Dergisi, Cilt/Volume: 15, Sayı/No: 4, 2002, sh. 461-462.

²¹ Nisa, 4/80.

²² Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'an*, Müessesetu'r-Risâle, Beyrût, 1425/2004, IV, 587-588.

²³ Aydın, *İslam'da İbadetin Kur'an Nazmı İle Kayıtlılığı Meselesi*, sh. 461-462.

2. İbadetin Mahiyeti

İbadet, mahiyeti idrak edilemeyen, sonsuz gücü kâinatta hissedilen, mülkünde dilediği gibi tasarruf etme özgürlüğüne sahip olan Yüce Allah'a karşı gösterilen tazim, itaat ve tevazuun en yükseğidir. Allah'tan başka hiç kimse buna layık değildir. Yaratılmışların hiçbirisi Allah'a ortak koşulamaz. Kulluğa layık yegâne zat olan Allah'a ortak koşmak affı olmayan büyük günahlardandır.²⁴ Ferdin ilahi emirler doğrultusunda işleyeceği her fiil, onu Yüce Allah'a yaklaştırmaya ve sonsuz âleme bağlamaya bir araç niteliğinde olacağından, insan bunu yapmakla Yüce Allah'ın evreni yaratmasındaki gayesini gerçekleştirmiş olacaktır.²⁵

İbadetin temelinde iki duygu vardır: Allah sevgisi ve Allah korkusu. Bu iki duygu, diğer sevgi ve korkulardan ayrı bir anlam taşır. Çünkü herhangi bir kimseyi veya herhangi bir şeyi sevmek ondan korkmayı, korkmak da onu sevmeyi gerektirmez. Hâlbuki Allah sevgisi ve korkusu, beraber bulunur ve birbirinden ayrılmaz. Müslüman kimse, Yüce Allah'ı lütfü, merhameti, inayeti sebebiyle sever, aynı zamanda kahrından, azabından dolayı da O'ndan korkar. İşte bu sebeptendir ki Müslüman, ümit ile korku arasında bir denge kurup, hayatını ona göre düzenler.²⁶ İbadet, kul ile Allah arasında sağlam ve daimi bir diyalogun kurulmasını temin eder, müminin şuuruna Allah düşüncesini yerleştirir, insanın saadet ve mutluluğunu temin ve imanı takviye edip besleyerek güçlendirir. Ayrıca Müslümanlara müspet şahsiyet özellikleri kazandırır, sürekli tekrar edilmesi, her şeyden önce dindar insanda ilahi murakabe hissini, yani daima Yüce Allah'ın gözetim ve denetimi altında bulunduğu şuurunun oluşmasını sağlar.²⁷

Bütün kavimlerde pek çok ibadet şekillerine rastlanılsa da, bunlar ilahi bir mahiyet taşımayıp Yüce Allah'tan başkası için ya-

²⁴ Yusuf Çelik, *Kur'an'da İbadet*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 41, Erzurum, 2014, sh. 206.

²⁵ Şehmus Demir, "İnsanları ve Cinleri Ancak Bana İbadet Etsinler Diye Yarattım" Ayetinin Anlam ve Yorumu Üzerine, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2001, Sayı: 16, sh. 360.

²⁶ Şentürk, *İbadetin Mahiyeti ve Şahsiyet Gelişimindeki Fonksiyonu*, sh. 224.

²⁷ Certel, *İslâmî İbadetlerin Psiko-Sosyal İşlevleri*, sh. 150-154.

pılan ve çoğu zaman bedene eziyet verme esasları üzerine kurulmuş bir takım uygulamalardır. Nitekim bazı toplumlarda, beden azalarından birini kesmek, sağlam dişleri sökmek veya kırmak en yüksek ibadet şekli olarak telakki edilebilmektedir. Yine canlı ve cansız bir takım maddeleri Yüce Allah ile kendi aralarında vasıta kılarak, bunlara ibadet etmek vb. uygulamalar ibadet olarak kabul edilebilmektedir.²⁸ İslam dini, getirdiği ilahi esaslarla; hem bu tür eziyet verici uygulamalardan hem de hayatın icaplarından yüz çevirme, onlara karşı direnme, iş hayatını terk etme, uzlet, ruhbanlık ve nefsin his ve duygularını körletme gibi hatalı prensiplere dayanan anlayışlarla mücadele etmiş, bunların İslam'da yeri olmadığını bildirmiştir.²⁹

İbadet olgusu sadece yeryüzündeki insan toplumlarıyla da sınırlı değildir. Kur'an'da geçen bazı ayetlerde, göklerde ve yerde bulunan her şeyin Yüce Allah'ı tesbih ettiği beyan edilmektedir. Bu ayetlerden anlaşıldığı kadarıyla Yüce Allah bütün varlıkları kendisini tanımaları, kendisinden başka bir ilah olmadığına şahitlik etmeleri için yaratmıştır.³⁰ Kur'an'da, Yüce Allah'ı hamd ile tesbih etmeyen hiçbir şeyin bulunmadığı ifade edilmektedir.³¹ Onlardan her biri kendi duasını ve tesbihini pekiyi bilmektedir.³² Fakat biz onların bu tahmid ve tesbihlerini anlayamamaktayız.³³ Bu bağlamda kâinattaki bütün varlıkların başlıca üç gruba ayrıldığı söylenebilir: Camit (cansız) varlıklar, bitkiler ve hayvanlar. Mesela Kur'an'da kuşlar hakkında dua ve tesbih kelimeleri geçmektedir. Onların her biri kendi duasını iyi bilmektedir.³⁴ Yeryüzünde bulunanların ve gölgelerinin Yüce Allah'a secde ettiği,³⁵ yine güneş, ay

²⁸ Abbas Hacıfendioğlu, *İbâdet*, Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 2-3, 1964, Şubat-Mart, sh. 80.

²⁹ Mustafa Zerkâ, *İslam'da İbadetin Hakikati ve Gayesi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 7, 1966, Temmuz, sh. 160, (Çev: Ali Arslan Aydın).

³⁰ İdris Şengül, *Kur'anî Çerçeve İslâm'ın Evrensellik Boyutu*, Diyanet İlmi Dergi, 1994, Cilt: 30, Sayı: 2, sh. 54.

³¹ İsrâ, 44. "Hiçbir şey yoktur ki O'nu hamd ile tesbîh etmesin."

³² Nur, 41. "Onlardan her biri kendi duasını ve tesbîhini pek iyi bellemiştir."

³³ İsrâ, 44. "Fakat siz onların tesbîhlerini anlayamazsınız. O, Halimdir, Gafurdur."

³⁴ Nur, 41.

³⁵ Ra'd, 15; "Göklerde ve yerde bulunanlar da onların gölgeleri de sabah akşam ister istemez

ve yıldızların da Allah'a ibadet ettiği bildirilmektedir.³⁶ Bazılarına göre, onların ibadet şekilleri devamlı doğup batmaları ve kendi mihver ve yörüngelerinde sapmadan dönmeleridir.³⁷ Bütün bunlar, ibadet olgusunun evrenin tamamını kuşatan bir mahiyete sahip olduğunu göstermektedir.

İbadetleri sayı olarak sınırlamak da pek mümkün görünmemektedir. Kur'ân'da, ölçü ve tartıda doğruluğun iyi bir davranış ve sonuç itibarıyla de yararlı ve güzel olacağı,³⁸ insanlara borç vermenin Yüce Allah'a borç verme anlamına geleceği ve bunun karşılığında yapılan günahların silineceği, ayrıca bir mükâfatlandırmaya gidileceği ve bu eylemde bulunana verdiği kat kat fazlasının verileceği ifade edilmektedir.³⁹ Ayrıca hadislerde, ağaç dikerek, ekin ekerek insanlara veya hayvanlara fayda sağlamanın,⁴⁰ insanın ailesine infakta bulunmasının,⁴¹ kardeşinin yüzüne gülümsemesinin, yolunu şaşırılmış olana yol göstermesinin, taşı, diken, kemiği yol üzerinden kaldırmasının sadaka kapsamında,⁴² dolayısıyla ibadet olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır.⁴³ Bu durum, ibadet olgusunun aslında bir yaşam tarzı olduğunu ve yaşamın bütün alanlarında hüküm sürdüğünü ortaya koymaktadır.

Yüce Allah, kendisinin varlık ve birliğine, kudret ve azametine istidlal edilebilmesi için gökleri, yeri ve içindekileri yaratmıştır. Diğer taraftan insan; özü itibarıyla ilahi nefhadan ve bedeni itibarıyla de evrenin bütün elemanlarından, parçalarının bileşiminden olması nedeniyle, kâinatın küçük bir modeli (nüsha-i suğra) olarak

sadece Allah'a secde ederler"

³⁶ Nahl, 49; Hac, 18; Rahman, 6.

³⁷ Muhammed Hamidullah, *İnsan Toplumlarında İbadet Tarihi*, Hikmet Yurdu, Yıl:1, Sayı: 1, Ocak-2008, sh. 28-29, (Çev: Zahit Aksu).

³⁸ İsrâ, 35; Şu'ara, 181-182.

³⁹ Bakara, 245; Maide, 12; Hadid, 11, 18; Teğabun, 17.

⁴⁰ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, Dâru İbn Hazm, Kâhire, 2008/1429, *Edeb*, 27, Muzâra'a, 1; Ebu'l-Huseyn Müslim b. Haccâc, *Sahîhu'l-Müslim*, Dâru İbn Hazm, Kâhire, 2008/1429, *Musakat*, 2.

⁴¹ Buhârî, *Nafakât*, 1.

⁴² Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *Sünen-u Tirmizî*, Dâru'l-Marife, Beyrût, 2002/1423, *Birr ve Sîlâ*, 36.

⁴³ Demir, "İnsanları ve Cnileri Ancak Bana İbadet Etsinler Diye Yarattım" Ayetinin Anlam ve Yorumu Üzerine, sh. 359.

nitelendirilmiştir. Evrenin odak varlığı konumunda bulunan insan, diğer varlık kategorilerinin aksine, kendisine tevdi edilen ilahi emaneti yüklenerek, bilinçli bir şekilde ibadet eder.⁴⁴ Bu bağlamda, ibadetin üç temel esas üzerine bina edildiğini söyleyebiliriz. Bunlar: Havf (korku), recâ (Ümit) ve muhabbet (sevgi). İbadetlerde, bunların üçü de gereklidir. Bunların üçünün de yerine getirilmesi zorunludur. Bu sebeptendir ki Selef ulemâsı, bunların birisine tutunup diğerlerini ihmal ederek ibadet edenleri zemmetmişlerdir. Bazıları, ümit ve muhabbeti terk ederek korkuya ağırlık vermişler, bazıları tamamen ümide bağlanarak korku cihetini terk etmişler, bazıları da muhabbete ağırlık verip korku ve ümitten tamamen vazgeçmişlerdir. Oysa bunlardan hiç birisi ihmal edilmemelidir.⁴⁵ Bu üç temel esası dikkate alarak hareket eden insan, yaratılış gayesi olan Allah'a ibadet ve kendisine tevdi edilen emaneti ifa ederek Yüce Allah'a yaklaşır ve imtihanı başarı ile sonuçlandırarak, meleklerin topluca karşısında secde ettikleri, varlıkların en şerefli konumuna yükselir.⁴⁶

3. İbadetlerde Niyet

Yapılan davranışların değer kazanması noktasında “niyet” kadar belirleyici bir faktör düşünülemez. Yapılan davranış zahiren bir ibadet olsa dahi, kişinin kalbinde ve düşünce dünyasında tasarlamış olduğu kötü niyetinden dolayı o davranış sevap kazandırmak şöyle dursun, büyük bir cezaya yol açar. Mesela samimiyetten yoksun olarak namaz kılanlara yönelik Yüce Allah'ın “yazıklar olsun o namaz kılanlara ki, onlar namazlarını ciddiye almazlar, gösteriş yaparlar”⁴⁷ şeklindeki hitabı niyet faktörünün ne denli önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Hz. Peygamber'in (sas) “Ameller ancak niyetlere göredir; herkesin niyeti ne ise eline geçecek odur”⁴⁸

⁴⁴ Demir, “İnsanları ve Cinleri Ancak Bana İbadet Etsinler Diye Yarattım” Ayetinin Anlam ve Yorumu Üzerine, sh. 352.

⁴⁵ Ebu'l-Ferec Abdurrahmân İbn Receb el-Hanbelî, *Revâi'u't-Tefsîr*, Dâru'l-Âsime, Riyâd, 1422/2001, II, 319-320.

⁴⁶ Demir, “İnsanları ve Cinleri Ancak Bana İbadet Etsinler Diye Yarattım” Ayetinin Anlam ve Yorumu Üzerine, sh. 353.

⁴⁷ Mâûn, 4, 5, 6.

⁴⁸ Buhârî, *Bed'ü'l-Vahy*, 1; Müslim, *İmâre*, 45.

şeklindeki hadisi de davranışların değer kazanması hususunda niyetlerin belirleyiciliğini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu nedenle kişi, ubudiyetinde sadece Yüce Allah'ı kast eder, ibadet ve taatında başka bir niyet taşımazsa; bu ibadetler Allah katında bir değer taşır. Niyetinde en ufak bir sapma ve riya bulunan ibadetler, kişiye bir şey kazandırma yerine kaybettirir. Çünkü kul ne kadar ibadet ederse etsin, Yüce Allah'ın katında asıl olan taşıdığı niyettir. Niyetinde Allah'a yakınlığı taşıyan kişi, O'nun ilahi lütuf ve ihsanlarına ve en önemlisi yakınlığına kavuşur. Hiçbir amel, ibadet ve taatle ölçülmeyecek büyüklükte bir ikram olan bu yakınlık, ancak halis niyetle Yüce Allah'a yönelenlerin ve ibadet edenlerin ulaşabileceği bir makamdır.⁴⁹

Her ibadetin üç kısımdan oluştuğu söylenmiştir. İlk önce ibadet ettiğimiz makama hitap etmek, ikincisi ne sıfatla müracaat ettiğimizi beyan etmek, üçüncüsü müracaatımızı ortaya koymak, öne sürmektir. Nitekim Fatıha suresinde Yüce Allah'a, Rab (Allah), Rahman (herkese merhamet eden), Rahîm (acıyan), kıyamet gününün sahibi sıfatıyla müracaat edilir, devamında, ancak ona kulluk edilebileceği ve ancak ondan yardım istenebileceği beyan edilerek "doğru yolu göstermesi" talep edilir.⁵⁰

İbadetlerin bedene taalluk eden suretinden çok ruha taalluk eden manaları vardır. Bu nedenle ibadetlerin sadece suretten ibaret olmadığını bilmek gerekir. Her ne kadar zikir ve yakarışlarda bedenle alâkalı olan ve ihmal edilmesi asla düşünülemeyecek olan somut bazı yönleri olsa da, aslında ibadet ruhu besleme sanatıdır.⁵¹ Ayrıca ibadetlerin deruni ve zahiri boyutları olur. Bu iki boyutu birbirinden ayrı düşünmek mümkün değildir. Bazı insanların ibadetlerinde zahiri boyut ile deruni boyut arasındaki bağın koptuğu görülmüştür. Kur'an, buna münafıkların durumunu misal olarak

⁴⁹ Lamia Levent, *Ahmed Mahir Efendi'nin Ubudiyet-İbadet Konusuna Metafizik Yaklaşımları*, Diyanet İlmî Dergi, Cilt: 48, Sayı: 2, sh. 133.

⁵⁰ Hoca Kemaleddin, *İbadet'in Felsefesi*, (Sebilür-Reşâd Dergisi, Cilt: 25, 633-634), Hikmet Yurdu, Yıl: 2, Sayı: 3, Ocak-Haziran-2009, sh. 415, (Sadeleştiren: Mustafa Bulut).

⁵¹ M. Mustafa Çakmaklıoğlu, *Mevlânâ'ya Göre İnanç ve İbadet Boyutlarıyla Dindarlıkta Süretten Mânâyâ Yöneliş*, Marife, Yıl: 7, Sayı: 3, Kış 2007, sh. 14.

gösterir. Münafıklar gerçekte Yüce Allah'a inanmadıkları için, imanlarındaki deruni boyuttan yoksundur. Onlar sırf bedensel davranışlarıyla ve dillerinin telaffuzuyla ibadet edip inanmış gibi görünmeye çalışmışlardır. Bu tutum ve davranışlarında Yüce Allah'a duygusal ve düşünsel olarak yönelme boyutu yoktur.⁵² Kur'an'da tasvirleri yapılan münafıkların, ibadetleri bir yük olarak gördüklerine işaret edilmektedir. Çünkü onların ibadetlerinin dini tecrübe boyutu yoktur, niyetleri halis değil ve ibadetleri sadece şekilden ibarettir.⁵³ Bu mahiyet üzere yapılan ibadetlerden dünyevî veya uhrevî herhangi bir sonuç elde etme imkânı da yoktur.

4. Yaratılışın Gayesi Olarak İbadet

Yüce Allah mahlûkatını yaratmış ve onlara, kendisine ibadet etmelerini emretmiştir. Bu bağlamda insanlar açısından bakıldığında, ibadetler, "sırf Allah'ın emri olması sebebiyle" eda edilir. Diğer bir deyişle, insanın ibadet etmekteki ana gayesi "Allah'ın emri olmasından" ötürüdür. Bu bakımdan, gerçek manada inanan bir kimse, bu niyet ve düşünce ile ibadetlerini eda eder. Duygu dünyasının ve niyetlerinin zuhur ettiği kalbinin merkezine herhangi bir dünyevî veya uhrevî faydayı yerleştirmes. Namaz, oruç, hac ve zekât gibi ibadetlerin yanı sıra diğer bütün ibadetlerde pek çok fayda ve hikmet bulunmaktadır. Mesela namaz kılan bir kimse, (faraza) hiçbir şey elde edemezse bile, en azından bedenini ve elbiselerini temiz tutmuş olur. Bu bir faydadır. Fakat namaz kılan bir kimse, sırf temizlenmek için veya daha başka bir faydayı elde etmek için namaz kılmaz. O, sırf Yüce Allah'ın emrine uymak ve inkiyat etmek için namaz kılmak durumundadır.

Bununla birlikte Yüce Allah'ın kullarına emrettiği mutad ibadetler ve ibadet kapsamında değerlendirilen bütün salih ameller, dünyevî ve uhrevî pek çok fayda ve güzellikler ihtiva etmektedirler. İnsan, her ne kadar sırf bu fayda ve hikmetlerden istifade etmek için ibadet etmese bile, bunlardan faydalanmasında bir sakın-

⁵² Abdurrahman Kasapoğlu, *İbadette Şekilcilik (Münafıkların Namazları Hakkında Psikolojik Bir Tahlil)*, KSÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 9 (2007), sh. 124-125.

⁵³ Kasapoğlu, *İbadette Şekilcilik (Münafıkların Namazları Hakkında Psikolojik Bir Tahlil)*, sh. 148.

ca yoktur. Aksine, bütün bu fayda ve hikmetleri de Yüce Allah'ın birer nimeti olarak görür, bunlara da ayrıca hamd ve şükürde bulunur. Netice olarak, hem ibadet sevabını elde eder hem de bu ibadetlerin sonucunda kavuştuğu faydalara şükrederek, bu şükür halini de bir nevi ibadete çevirmiş olur. Bu yönüyle ibadetler, başlangıcı ve neticesi itibariyle safi bir fayda ve hikmete medar faaliyetler bütünü olarak değerlendirilebilir. Şüphe yok ki bu durum, her şeyi bir hikmetle yaratan Yüce Allah'ın kullarına karşı sonsuz merhametinin bir tezahürü, her şeyden müstağni oluşunun bir delili ve her şeyi bir hikmete binaen yapmış olduğu üstün tasarrufunun bir neticesidir.

İbadetlerin fayda ve hikmetlerini kısaca zikrettikten sonra, cinlerin ve insanların ibadet etmek için yaratıldığına işaret eden Zâriyât suresinin; *"Ben cinleri ve insanları, ancak bana ibadet etmeleri için yarattım"*⁵⁴ ayeti üzerinde durmak istiyoruz. Çalışmamızın ana konusu bu ayettir. Bu ayetin zahiri manası, bütün cin ve insanları kapsamaktadır. Fakat başka ayetlerde, mesela A'raf suresinin *"Andolsun ki, cehennem için de birçok cin ve insan yarattık"*⁵⁵ ayetinde de cehennem için pek çok cin ve insanın yaratılmış olduğuna dikkat çekilmektedir. *Bu ayetler arasında bir çelişki var mıdır? Yoksa zahiri manasının ötesinde başka incelikler mi bulunmaktadır? Yüce Allah, bir şeyi yaratırken gaye güder mi? Bu ve benzeri ayetleri nasıl anlamak gerekmektedir? Yaratılışın gayesi olarak ibadet konusunda bu gibi sorular üzerinde durmak ve meseleye farklı bir zaviyeden bakmak istiyoruz.*

Yüce Allah, görüldüğü üzere *"Ben cinleri ve insanları, ancak bana ibadet etmeleri için yarattım"*⁵⁶ şeklinde açık bir beyanda bulunmaktadır. Bu ayet, zahiri yönüyle ele alınacak olursa, cinlerin ve insanların sadece ibadet için yaratılmış oldukları gibi bir mana anlaşılır. Ayrıca, ayette geçen ve "için" manasına gelen *"lâm-ı ta'lîl"* günlük kullanımda gaye ve amaç bildirir. Gaye ve amaç ise, insanlara özgü olan duygulardır. Diğer taraftan, Râzî'nin vurgula-

⁵⁴ Zariyat, 56.

⁵⁵ A'raf, 7/179.

⁵⁶ Zariyat, 51/56.

dığı üzere Yüce Allah'ın mahlûkata benzer bir mahiyette herhangi bir gaye ve amaç gütmesi düşünülemez. Çünkü O, zatı ile kaim ve her çeşit ihtiyaçtan bağımsızdır. Her ihtiyaç sahibi, muhtaçlığını gidermek gayesiyle, gerek hal diliyle gerekse de fiilî ve sözlü ifadeyle ona bağımlıdır. Bu açıdan, O'nun, diğer mahlûkat gibi, "ulaşmak için gayret sarf edeceği bir gayesi ve amacı" olamayacağı malumdur.⁵⁷ O, sadece "ol!" der ve olması istediği şey de oluverir.⁵⁸ O halde bu ayet, nasıl anlaşılmalıdır?

Ferrâ'ya (v. 207/822) göre bu ayet; "Beni birlemeleri için yarattım" manasına gelir. Bu da mümin olanlara has olan bir ayettir. Ya da "hepsini, Beni birlemeleri ve Bana ibadet etmeleri için yarattım" manasına gelir, ancak bazıları bunu yapar bazıları ise bunu terk eder.⁵⁹ Zeccâc'a (v. 311/923) göre, Yüce Allah, onlardan (cin ve insanlardan) kimin O'na ibadet edeceğini kimin de inkâr edeceğini ezelden bilmektedir. Şayet (ayetin zahirinden de anlaşıldığı üzere) onları, zorunlu olarak ibadet için yaratmış olsaydı, bu durumda onların hepsi, zorunlu olarak mümin kimseler olurlardı. Onların içinden sapmış kâfirler çıkmazdı. Dolayısıyla bu ayeti bu manada anlamak mümkün değildir. Bu ayetin manası "cinleri ve insanları, bana ibadet etmeye davet etmek için yarattım. Ben onlardan (yani ibadet ehli olanlardan), bana ibadet etmelerini isterim" şeklindedir.⁶⁰ Maturidî'ye (v. 333/944) göre bu ayette kastedilen, eğer ibadetin hakiki manası ise iki şekilde tevil edilebilir. Birincisi: buradaki ibadetten maksat imtihandır. Yani Yüce Allah, cin ve insanların ibadet edip etmeyeceklerini, onlara bahşettiği pek çok nimetin şükrünü yerine getirip getirmeyeceklerini imtihan etmektedir. Yaratılışın hikmeti de bunu gerektirir. İkincisi: "O'nu bırakıp da putlardan dostlar edinilenler: "Onlara, bizi Allah'a yaklaştırsınlar diye kulluk ediyoruz" derler"⁶¹ ayetinde de işaret edildiği üzere, bu ayet, Allah'tan başkasına iba-

⁵⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXVIII. 231-233.

⁵⁸ Yasin, 36/82; "Bir şeyi dilediği zaman, O'nun buyruğu sadece, o şeye "Ol" demektir, hemen olur."

⁵⁹ Ebû Zekeriyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, Âlemu'l-Kutub, Beyrût, 1983/1403, III, 89.

⁶⁰ Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân*, V, 58.

⁶¹ Zümer, 39/3.

det edenlere bir cevap hükmündedir. Buna göre mana “cinleri ve insanları, başkasına değil bana ibadet etsinler diye yarattım” şeklindedir. Nitekim bazı kâfirler de işlemiş oldukları günahları, hâsâ Allah’ın emrettiğini iddia etmişler ve “bir fenalık yaptıkları zaman, “Babalarımızı bu yolda bulduk, Allah da bize bunu emretti”⁶² demişlerdir. İşte bu ayet, bu tür yanlış düşünce ve itikatları reddetmekte ve onları nakzetmektedir.⁶³ Ayrıca ayetin “ibadet etsinler diye” manasındaki kısmı, *ibadetin hakikatinin ne olduğu?* yönüyle iki açıdan ele alınabilir. Birincisi, ibadeti icra etmek yönüyle bu ayet umum manaya hamledilememiştir. Herkesi kapsamaz. Hususî mana ifade eder. Bu da cin ve insanların mümin olanlarına yönelik bir manayı ifade eder. Çünkü ibadetin gerekliliğine iman etmeyecekleri Yüce Allah tarafından bilinen kâfir cin ve insanların, ibadet için yaratılmış olmaları uygun düşmez. Böyle bir şey uygun olmadığına göre, bu ayetin manasının hususî olduğu açıktır. Nitekim kâfir olmasalar bile bir kısım insanlar ibadetle mükellef değildir. Mesela çocuklar ve deliler bu kısma girer. İkincisi, bu ayette kastedilen hususun, cin ve insanların “ibadetle mükellef tutulmak için” yaratılmış olmaları da ihtimal dâhilindedir. Buna göre mana “Onları, ancak ibadet yapmalarını ve benim birliğimi tanımalarını emretmek için yarattım” şeklinde olur. Maturidî’ye göre bu görüş, bu ayetin umumî manasıyla amel edebilmeye imkân veren en iyi görüştür. Çünkü bu manaya (çocuklar ve deliler hariç), cinlerin ve insanların akıl sahibi olanlarının tamamı girer ve böylece ayet hepsine hitap etmiş olur.⁶⁴

Begâvî’ye (v. 516/ 1122) göre bu ayet, “Beni birlemeleri için yarattım” manasına gelir. Mümin bir kimse, darlıkta da bollukta da onu tevhîd eder. Kâfir olanlar ise sadece bela ve musibet anlarında O’nu tevhîd ederler, bolluk ve bereket zamanında ise O’nu unuturlar. “Gemiye bindikleri zaman, dini yalnız Allah’a has kılarak O’na yalvarırlar; ama Allah onları karaya çıkararak kurtarıncı, kendilerine verdiği nimete nankörlük ederek O’na hemen eş koşarlar”⁶⁵ mealindeki ayet bu

⁶² A’raf, 28.

⁶³ Mâturidî, *Te’vilâtu’l-Kur’ân*, IV, 587-588.

⁶⁴ Mâturidî, *Te’vilâtu’l-Kur’ân*, IV, 587-588.

⁶⁵ Ankebut, 29/65.

ayetin bir açıklaması hükmündedir.⁶⁶ Beydâvî (v. 685/1286) ise, “*andolsun ki, cehennem için de birçok cin ve insan yarattık*”⁶⁷ ayetine işaret ederek bu ayetin zahirî manasına hamledilmesinin mümkün olmadığını, ancak yine de zahirine göre mana verilecek olursa, bu durumda manasının; “*onlara ibadeti emretmek veya (başkasına değil) bana kul olmaları için yarattım*” şeklinde olacağını söyler.⁶⁸ İbn Teymiyye (v. 728/1328), bu ayette geçen “lam-ı talîl” harfine dikkat çekmektedir. Amaç ve gaye ifade eden “lâm” harfi, dinî ve şer’î bir iradeyi, bir emri ifade eder. Bu emir de bazen yerine getirilir bazen getirilmez. Kullanın yaratılış gayesi olan esas amel, yapmakla olgunlaştıkları ve kurtuluşa erdikleri, razı olunmuş ve sevilmiş kimseler olmalarını sağlayan “ameldir”. Bu gayeyi tahakkuk ettiremeyen bir amel sahibi, Yüce Allah’ın sevgisinden ve rızasından mahrum bir durumdadır. Kısaca bu ayet, kişinin saadetini ve kurtuluşunu hedef alan dinî ve şer’î bir “emirdir.”⁶⁹ İbn Kayyım (v. 751/1350) ise, “*İyilik ederseniz kendinize iyilik etmiş olursunuz*”⁷⁰ ve “*kim salih amel işlerse, kendisi için rahat bir yer hazırlamış olur*”⁷¹ ayetlerini nazara vererek, Yüce Allah’ın, cinleri ve insanları herhangi bir ihtiyaca binaen veya onlardan yararlanmak için yaratmamış olduğunu, onları sadece fazlından ve ihsanından dolayı yaratmış olduğunu vurgulamaktadır. Bu durumda, onlar yapmış oldukları ibadetlerinden pek çok yarar göreceklendir. Yüce Allah, yaratmış olduğu mahlûkatından istediği şey, kendisine ibadet etmeleridir ki bu da O’nun sonsuz muhabbetinden kaynaklanır. Nitekim Yüce Allah kendisine ibadet edilmesini sevdiği gibi, kendisine hamd ve sena edilmesini, üstün sıfatları ve en güzel isimleriyle kendisinin zikredilmesini sever.⁷²

⁶⁶ Ebû Muhammed b. Mes’ûd Muhyi’s-Sünne Begâvî, *Me’âlimu’t-Tenzil*, Dâru’t-Tayyibe, Riyâd, 1412, VII, 380-381.

⁶⁷ A’raf, 7/179.

⁶⁸ Nâsiruddîn Ebî’l-Hayr Abdillâh b. Ömer Beydâvî, *Envâru’t-Tenzil ve Esrâru’t-Te’vîl*, Dâru İhyâi’t-Turâsî’l-Arabî, Beyrût, tsz., V, 151.

⁶⁹ Takiyuddîn İbn Teymiyye, *Dekâiku’t-Tefsîr*, Muessesetu ‘Ulûmi’l-Kur’ân, Dimeşk, 1404/1984, IV, 529.

⁷⁰ İsrâ, 17/7.

⁷¹ Rum, 30/44.

⁷² İbn Kayyım el-Cevziyye, *Bedâi’u’t-Tefsîr*, Dâru İbni’l-Cevzî, Suudi Arabistan, 1427,

Semîn el-Halebî (v. 756/1355), bu ayetin umum ifade edip etmediği, bütün cin ve insanları kapsayıp kapsamadığı hususunda farklı görüşler ileri sürüldüğüne dikkat çekmiştir. Bazılarına göre manası şöyledir: *“Bana itaat etsinler, hükmüme ve kudretime boyun eğsinler diye yarattım.”* Mümin bunu isteyerek, kâfir ise cebren yapar. Bu ayete şöyle bir mana da verilebilir: *“İbadeti yapacak ve yerine getirecek bir tabiat ve karakterde yarattım.”* Fakat onlardan bir kısmı bunu yerine getirirken bir kısmı da bunu yerine getirmez. Bu da şuna benzer, mesela *“bu kalem, yazmak için üretildi”* denir. Fakat o kalemle yazı yazılabilir de yazılmayabilir de. Yazı yazılmaması, onun, yazmak için üretilmiş olduğu hakikatini değiştirmez.⁷³

Bu ayetin tefsiri hakkında öne sürülen görüşlerden birisi de şöyledir: *“İbadet etsinler diye”* ifadesiyle, kulların hür iradesiyle yapmış oldukları ibadet fiili kastedilmemiştir. Bu ifadenin manası, *“cinleri ve insanları, her birinin üzerinde vahdaniyetimin işaretlerini, bana ibadet etmeleri gerektiğinin delaletlerini ve onlara verdiğim çeşitli nimetlerin üzerinde düşündükleri zaman bana şükretmeleri gerektiğinin nişanelerini, üzerlerinde taşıyacak bir tarzda ve şekilde yarattım.”* Bütün bunlara bakıp da tefekkür ettikleri zaman bu işaret, delalet ve nişanelerin hepsi, kişiyi Yüce Allah'ı tevhid edip O'na ibadet etmenin ve şükretmenin gerekliliğine sevk eder. Bu görüşe göre de ayetin manası umumî olur. Çünkü hangi vasıfta olursa olsun, her bir mahlûkatın üzerinde Yüce Allah'ın varlık ve birliğine delalet eden birtakım nişaneler bulunmaktadır.⁷⁴

Bu ayetin şu manaya gelebileceği de söylenmiştir: Ben, cinleri ve insanları; diğer mahlûkatın aksine onlara akıl vermek suretiyle, dinî emir ve nehiyleri vaad ve vaîdleri anlayacak ve bunları yerine getirebilecek bir yeterlilikte ve donanımda, yine onların organ ve dokularını da rükû, secde, kıyam, teşehhüt ve benzeri ibadet fiillerini ve şartlarını icra edebilecek yumuşaklıkta yarattım.⁷⁵

III, 50.

⁷³ Ahmed b. Yusuf es-Semîn el-Halebî, *ed-Dürrü'l-Mesûn fi 'Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*, Dâru'l-Kalem, Dimeşk, tsz., X, 60.

⁷⁴ Mâturîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, IV, 587-588.

⁷⁵ Mâturîdî, *Te'vilâtu'l-Kur'ân*, IV, 587-588.

Bu ayetin anlaşılması noktasında önceki ayetlerle irtibatına bakılması gerektiğine de dikkat çekilmiştir. Yüce Allah önceki ayetlerde şöyle buyurmuştur: *“Onlardan yüz çevir. Artık sen kınanacak değilsin”*⁷⁶ *“Öğüt ver; doğrusu öğüt müminlere fayda verir”*⁷⁷ Râzî, bu hususta şu açıklamaları yapmaktadır: Yüce Allah, *“Öğüt ver; doğrusu öğüt müminlere fayda verir”*⁷⁸ buyurmuştur. *“Öğüt ver!”* hitabıyla, insanın yaratılmasının gayesinin kulluk etmek olduğu, onlara bu gayelerinin hatırlatılması gerektiği, bu gayenin dışında kalan her şeyin, bir bakıma zamanı boşa geçirmek olduğunu bildirmek gerektiğine işaret etmektedir. Bundan dolayı, peygamberlerin vazifesi esasta iki şeye, yani Yüce Allah’a ibadet etmeye ve insanları doğruya ve hidayete davetle münhasırdır. Bundan dolayı Yüce Allah, Hz. Peygamber’e (sas) önceki ayette *“onlardan yüz çevir. Artık sen kınanacak değilsin”*⁷⁹ buyurunca, tebliğ vazifesinin, bu tebliğe icabet edecek kimsenin bulunmaması durumunda sakıt olabileceğini de bildirmiş olmaktadır. Ama ibadete gelince, bu devamlıdır, hiç düşmez. Mahlûkatın yaratılışı da sırf ibadet içindir. Hâlbuki yaratma işi, hidayetten ötürü değildir. O halde bu ayetlerin manası, *“sen, o hususta gücünü, son noktasına kadar kullandıktan sonra, artık insanları doğruya iletme işini bırakıp, esas vazife olan ibadeti yerine getirdiğinde kınanacak değilsin”* demektir.⁸⁰

Bazıları da bu ayette hasr olduğuna dikkat çekmişler ve ayeti bu doğrultuda tefsir etmişlerdir. Kur’ân’ın ibadet anlayışını özet bir şekilde ortaya koyan bu ayet hasr yönüyle incelendiğinde, insan hayatında ibadet dışında tanımlanan bir alana yer bırakılmadığı, başka bir ifadeyle öyle bir alanın tanınmadığı müşahede edilir. Zira ayette, amacı tek boyuta indirgeyecek bir tarzda sınırlayıcı ve bu sınırın dışında kalan alanları da dışlayıcı bir ifadeyle, insanların sırf ibadet etmek amacıyla yaratıldıkları ifade edilmektedir. Bu da, ibadet kapsamı dışındaki davranışlara olumlu bakılmadığı-

⁷⁶ Zariyat, 51/54.

⁷⁷ Zariyat, 51/55.

⁷⁸ Zariyat, 51/55.

⁷⁹ Zariyat, 51/54.

⁸⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXVIII. 231-232.

nın, başka bir ifadeyle niteliği ne olursa olsun bu tür davranışların amaçsız ve anlamsız, sonuç itibariyle de cezayı gerektirici fiiller olarak değerlendirildiğinin bir göstergesidir.⁸¹ Bu bağlamda Hz. Peygamber'in (sas), yeryüzünün kendisine meşit kılındığını beyan ettiği hadisinden⁸² anlaşılması gereken manalardan birisi de, dünyevi fiillerle ibadetlerin bir bütün olarak değerlendirilmiş olmasıdır. O halde Müslüman bireyin ibadeti, cami duvarlarıyla, başka bir ifade ile şekli ibadetlerle sınırlı değildir. Yaşantısını Yüce Allah'ın belirlemiş olduğu ilkeler çerçevesi dâhilinde devam ettirmesi halinde; iş yeri, okulu, çarşısı, evi ve benzeri tüm mekânlar onun için birer meşit olur. Bu mekânlarda kendisinden sudur eden aktiviteler bütünü ise ibadet konumuna geçer.⁸³ Bu nedenle ibadeti belirli zaman ve mekânlarda yapılan belirli davranışlarla sınırlamak, ayetin anlaşılma imkânını ortadan kaldıracığı gibi, yaşam içerisinde bir parçalanmışlığa, ibadet ve ibadet dışı şeklinde iki ayrı alanın oluşmasına neden olur. Çünkü ilgili ayette; *"sadece bana ibadet etsinler diye"* ifadesi kullanılmaktadır. Oysa her insanın belirli zaman veya mekânda ve belirli kurallar dâhilinde icra ettiği ibadetlerin dışında yapmış olduğu davranışlar da vardır ve bu anlayışla bunların ibadet kategorisi içerisinde dâhil edilebilmeleri mümkün değildir. Oysa ayetin manası bütünlük anlayışı içerisinde değerlendirildiği zaman, fert din ile bütünleşir. Din, Müslüman bireyin hayatının sadece ibadetler yönünü değil, bütün yönlerini belirli bir disiplin altına alarak, ibadet olarak değerlendirir ve böylece ferdin din dışı, salt dünya ile ilgili hiçbir aktivitesi kalmaz.⁸⁴

Bu ayet bağlamında Yüce Allah'ın kullarını ibadetle mükellef kılmada bir gaye güdüp gütmeyeceği de tartışmalara sebep olmuştur. Bazı mezhep mensupları, içinde gaye ve amaç bildiren *"lâm-ı ta'lîl"* bulunmasından yola çıkarak, *"Ben cinleri ve insanları, ancak*

⁸¹ Demir, *"İnsanları ve Cinleri Ancak Bana İbadet Etsinler Diye Yarattım" Ayetinin Anlam ve Yorumu Üzerine*, sh. 356.

⁸² Buhârî, *Teyemmüm*, 1.

⁸³ Demir, *"İnsanları ve Cinleri Ancak Bana İbadet Etsinler Diye Yarattım" Ayetinin Anlam ve Yorumu Üzerine*, sh. 360.

⁸⁴ Demir, *"İnsanları ve Cinleri Ancak Bana İbadet Etsinler Diye Yarattım" Ayetinin Anlam ve Yorumu Üzerine*, sh. 361.

*bana ibadet etmeleri için yarattım*⁸⁵ ayetine tutunmuş ve “Allah’ın filleri birtakım gaye, amaç ve maksatlardan dolayıdır” demiş ve bu görüşü kabul etmeyenleri şiddetle eleştirmişlerdir.⁸⁶ Acaba bu görüş ne kadar isabetlidir?

Râzî, bu iddialara cevaben ayette geçen ve gaye/amaç bildiren “lâm-ı ta’lîl” üzerinde durup bazı açıklamalar yapmaktadır. Ta’lîl; lâfzî ve manevî olmak üzere ikiye ayrılır. Lâfzî ta’lîl, bir şeyin bir işe lâfzen sebep olarak gösterilmesidir. Hakikatte onun sebebi o olmasa da. Râzî, lâfzî ta’lîle bir hükümdar misali üzerinden açıklama getirmektedir. Bu bağlamda, mesela bir hükümdarın, kalbinde başka hiç bir niyet taşımaksızın “sırf askerini yormak kastıyla düşman ülkesine girdiğini” düşünelim. Esas maksadı bu olduğu halde, bu durum lâfzen illet olmaya elverişli değildir. Bu hükümdar, “ben ancak, bir ücret elde etmek için veya bir güzellikten istifade etmek için böyle yaptım” diyecek olsa bile bu durum illet olmaya elverişli değildir. Fakat birisi kalkıp da “hükümdar düşman belde-sini almak veya onları korkutmak için sefere çıktı” derse, öne sürdüğü bu sebep kabul görür. O halde lâfzî illet, kabul edilebilir bir menfaati, yine içinde menfaat bulunan bir işin illeti veya sebebi yapmak manasına gelir. Bu misale binaen şöyle bir sonuç ortaya çıkmaktadır: Hakikatler, insanlar tarafından tam olarak bilinemezler. Nasslardan anlaşılan şey, onların lâfzî manalarıdır. Bir şeyde bir fayda bulunduğunda, onu, lâfzen illet ve sebep kabul etmek doğru olur. Ancak bu ayetteki (لِيَعْبُدُونَ) “lâm” harfi her zaman “ta’lîl” yani gaye ve amaç bildirmez. Meselâ (أَقِمِ الصَّلَاةَ لِذِكْرِ السَّمْسِ إِلَى) (عَسَى اللَّيْلِ فَطَلَّقُوهُنَّ) “Güneşin kayması anında, namazını kıl!”⁸⁷ ayeti ile (لِيَعْبُدُونَ) “Onları iddetlerine doğru boşayınız”⁸⁸ ayetinde olduğu gibi, “lâm” harfiyle “yaklaşmak” manası da kastedilebilmektedir. Bu harf, illet ve sebep olmaya müsait olmayan yerlerde de bulunabilir. Dolayısıyla bu ayetten şu manalar anlaşılabilir; “yaratma işi ibadetle iç içedir” yani “ibadetin farziyeti ile iç içedir” veya “Ben onları yarat-

⁸⁵ Zariyat, 51/56.

⁸⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXVIII. 232.

⁸⁷ İsrâ, 17/78.

⁸⁸ Talak, 65/1.

tım ve onlara ibadet etmelerini farz kıldım.” Nitekim ayette geçen gayenin “hakikî” manada bir illet olamayacağı delili, Yüce Allah’ın, her türlü menfaatten müstağni olmasıdır. O’nun fiilleri ne kendisine ne de başkasına yönelik bir menfaatten dolayı olmaz. Çünkü Yüce Allah, o menfaati başkasına herhangi bir işi vasıta kılmaksızın da ulaştırmaya kadirdir. O işin vasıta olması, illet olsun diye değildir. Böylece Yüce Allah’ın, herhangi bir işi, gaye olarak değil, o işi vasıta kılarak yaptığı sabit olmaktadır.⁸⁹ Bu hususu destekleyen misaller çoktur. Meselâ, “dilediğini saptırır”⁹⁰ ayetinde ve benzeri diğer ayetlerde olduğu gibi saptırma işinin Yüce Allah’ın fiili ile olduğuna; keza “Allah, her şeyin yaratıcısıdır”⁹¹ şeklinde beyan edildiği üzere, eşyanın tamamının Yüce Allah’ın yaratması ile olduğuna vurgu yapılmaktadır. Yine “O, yaptığından mesul olmaz”⁹² şeklinde buyrulduğu üzere, O’nun fiillerinde böyle bir illetin olamayacağına açıkça bir delâlet vardır. Keza “Allah, dilediğini yapar”⁹³ ve “Allah, dilediği şekilde hükmeder”⁹⁴ ayetlerinde olduğu gibi. Bütün bu ifadeler, Yüce Allah’ın, kullara özgü gaye ve amaçlardan münezzehe olduğuna delalet eder.⁹⁵

Yine bu bağlamda Hucurat suresinde “birbirinizi tanımanız için sizi milletler ve kabileler halinde yarattık. Şüphesiz, Allah katında en değerliniz, O’na karşı gelmekten en çok sakınanınızdır”⁹⁶ buyrulurken, Zâriyât suresinde de “Ben cinleri ve insanları, ancak bana ibadet etmeleri için yarattım”⁹⁷ şeklinde buyrulmuştur. Bu iki ayet arasındaki fark şudur: Yüce Allah, bir ayette insanları büyük kavimler ve milletler olarak yaratmayı, “tanışmaları” sebebine bağlamış; diğer ayette ise onları yaratma işini, ibadet amacına bağlamıştır. Yine Hucurat suresindeki ayetin devamında gelen “şüphesiz, Allah katın-

⁸⁹ Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, XXVIII. 232-233.

⁹⁰ Fatır, 35/8.

⁹¹ Enam, 6/102.

⁹² Enbiya, 21/23.

⁹³ Al-i İmran, 3/40.

⁹⁴ Maide, 5/1.

⁹⁵ Râzî, *Mefâtîhu’l-Gayb*, XXVIII. 232-233.

⁹⁶ Hucurat, 49/13.

⁹⁷ Zariyat, 51/56.

da en değerliniz, O'na karşı gelmekten en çok sakınmanızdır"⁹⁸ ifadesi, Zâriyât suresinde beyan edilen hususun delilidir ve tefsiridir. Çünkü bir kimse, ne kadar müttaki olursa, o kadar ibadet ehli olmuş olur. Kişinin ibadet ehli olması da "*ancak bana ibadet etsinler diye yarattım*"⁹⁹ ayetinde ifade edildiği üzere, Yüce Allah'ın istediği esas husustur.¹⁰⁰

Bu ayetin tefsirinde şu hususlar da akla gelmektedir; Fatiha suresindeki hamd ayetinin tefsirinde bazı müfessirler tarafından ifade edildiği üzere, "övgüye değer bir şey karşısında övgüsünü ifade eden bir insan gerçekte Yüce Allah'ı övüyordur. Çünkü övgüye neden olan güzellik O'ndandır. Şu hâlde övgünün cinsi ve her türlü hamd Yüce Allah'a özgüdür."¹⁰¹ Ayrıca onun övdüğü veya övgüye layık gördüğü şey Yüce Allah'ın mahlûku olma ve onun sanatının bir eseri olma dairesinin dışında değildir. Ancak bu övgü ve senadan bir sevap elde edilebilmesi için, övgüde bulunan kişinin Yüce Allah'tan haberdar olması ve bu övgülerini O'na yapması gerekmektedir.¹⁰² İyilik ve ihsanda bulunma konusunda da buna benzer bir durum vardır. Her ne kadar zahirde insanlar birbirlerine iyilik ve ihsanda bulunuyor olsalar da hakiki manada iyilik ve ihsan sahibi Yüce Allah'tır. Çünkü O, iyilik yapanların kalbinde "iyilik yapma dürtüsünü" yaratmamış olsa, onlar iyilik yapamazlar. Yine Yüce Allah, o nimetleri yaratmamış olsa ne iyilik yapan ne de kendisine iyilik yapılanlar o nimetlerden istifade edemezler. Bütün bunlardan, hakiki manada iyilik ve ihsan sahibinin Yüce Allah olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰³ Kanaatimize göre ibadet hususunda da durum aynıdır. Şöyle ki; Yüce Allah, "*Ben, cinleri ve insanları ancak bana ibadet etsinler diye yarattım*" demekle, insanlar açısından zarurî bir durumu beyan etmiş olabilir. Nitekim meşru

⁹⁸ Hucurat, 49/13.

⁹⁹ Zariyat, 51/56.

¹⁰⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXVIII. 233.

¹⁰¹ Allame Seyyid Muhammed Hüseyin Tabâtabâî, *el-Mîzan fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Kevser Yayınları, İstanbul, tsz, I, 58.

¹⁰² Mehmet Emin Yurt, *Hamd*, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2011, Cilt: 13, Sayı: 2, sh. 167-168.

¹⁰³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, I, 225-226.

veya gayr-ı meşru fark etmez, ibadet eden bir kimse, o ibadetinden bir fayda görmek gayesi taşır. Tapmış olduğu şey, bir put olsa dâhi, ondan bir şey bekler veya gönül huzuruna kavuşmak ister ya da onun sayesinde bir bela veya musibetten kurtulmak gayesi güder. İbadet faaliyeti esnasında, kişinin gönül dünyası “korku-ümit-sevgi” ekseninde dönüp dolaşmaktadır. Yüce Allah’a ibadet edenler, bu duygularını O’nun makamına arz etmektedir. Fakat Allah’tan başkasına ibadet edenler ise; korku, ümit ve sevgilerini, ibadet ettikleri nesnelere arz etmektedirler. Gerçekte ise, kişiyi korktuğundan emin kılan; sevdiğine ve arzuladığına ulaştırın; ümitlerini ve hayallerini tahakkuk ettiren yegâne güç ve kudret sahibi Yüce Allah’tır. Buna göre, mesela acziyet ve ihtiyaç içinde yaratılan insan, (bilhassa) rızık konusunda hangi sebebe tevessül ederse etsin, hangi şeye yönelirse yönelsin gerçekte Yüce Allah’a yönelmiştir. Çünkü esas rızık veren odur. Bu bağlamda ayetin tefsirinden çıkan muhtemel manalarından birisi de şöyledir: *“cinleri ve insanları, başkalarına ibadet etmelerine lüzum bırakmayacak şekilde “kendi güç ve kudretime bağımlı bir şekilde yarattım.” Dolayısıyla, onların benden başka hiçbir şeye ibadet edip boyun eğmelerine hacet yoktur. Başka bir şeye râm olup, elde etmeyi amaçladıkları veya umdukları her ne varsa, amaçlanan ve umulan her şeyin kaynağı ve membaı Benim. Benim iznim olmadan, kimse kimseye ne bir zarar ne de bir fayda verebilir.”* Kanaatimizce böyle bir mana da ayetin bünyesinde saklıdır. Çünkü hakiki manada nimet veren ve ihsanda bulunan, yine hakiki manada koruyup kollayan Yüce Allah’tır.

Sonuç

Kur’ân-ı Kerîm bağlamında ibadet olgusu, Yüce Allah’ın ortaya koyduğu irade beyanlarını ifade eder. Bu ilahi irade beyanları bazen bir şeyin yapılmasını emretmek veya tavsiye etmek, bazen nehyetmek veya tenkit etmek, bazen müjdelemek veya şiddetle tehdit etmek şeklinde tezahür etmektedir. Aslolan bütün bu irade beyanlarını tek başına ele almak değil, hepsini bir bütün olarak değerlendirmektir.

Bu bağlamda Yüce Allah’ın emir ve yasaklarını bir bütün olarak ele aldığımızda şöyle bir netice ortaya çıkmaktadır; Yüce Al-

lah, sorumluluk yükleyip irade bahşettiği kullarının, fikri bakım-
dan ve ulûhiyet noktasında; tek ilaha iman eden, O'ndan başka hiç
bir maddî veya manevî otoriteye boyun eğmeyen onurlu bireyler
olmalarını ister. Nübüvvet esasına iman noktasında; bütün bir
insanlık birikiminin ortak kültür ve medeniyet mirasının mimarları
olarak tüm peygamberlere inanan, onları örnek alan ve onların
yolundan giderek kimliklerini oluşturan bireyler olmalarını talep
eder. Ahirete iman noktasında ise; dünyadan istifade etmekle bir-
likte ona aldanmadan, dünyayı ahireti kazanma yeri olarak göre-
rek yaptığı her işin mutlaka hesabını vereceğini bilerek, şuurlu,
dikkatli ve intizamlı bir yaşam tarzına sahip şahsiyetlerden müte-
şekkil bir toplum meydana getirmelerini arzular.

Yüce Allah, böyle bir toplumda yetişen kullarının, ibadet nok-
tasında; namaz kılan, oruç tutan, zekât ve sadaka ile paylaşma
bilincine sahip olan, hacca giden ve ibadet sayılan bütün konular-
da her türlü faydalı işi yapan ve her türlü zararlı şeyden uzak du-
ran bireyler olmaları yönünde iradesini beyan eder. Yine ahlâki
açıdan; özü sözü doğru olan, yardımsever, duyarlı, adil ve affet-
meyi seven, diğer taraftan gybet ve dedikodudan uzak durup
yalan söylemeyen, zina yapmayan, hırsızlığı düşünmeyen, cinayet
işlemeyen kısaca her türlü ahlâki meziyetle bezeli ve her türlü kötü
huydan uzak olmaları yönünde iradesini ortaya koyar.

Bu nedenle Yüce Allah'ın "cinleri ve insanları, ancak kendisi-
ne ibadet etmeleri için yarattığı"¹⁰⁴ yönündeki beyanını tek bir
zaviyeden ele almak mümkün değildir. Aksi takdirde meselenin
tamamını anlama imkânı ortadan kalkar. Meselenin fayda ve gaye
yönüne gelince; Yüce Allah, gerek cinleri gerekse de insanları im-
tihan etmek için yaratmış ve bu imtihanın ruhuna halel getirebile-
cek bir biçimde onları zorlamamıştır. Öğüt alıp almama noktasın-
da herkesi özgür bıraktığını,¹⁰⁵ peygamberlerine kimseyi zorlama-
maları noktasında uyardığını,¹⁰⁶ yine her türlü nimetlerini gizli ve

¹⁰⁴ Zâriyât, 56.

¹⁰⁵ Abese, 12.

¹⁰⁶ Kâf, 45; Gaşiye, 22.

açık bir şekilde ve herkese sunduğunu beyan etmiştir.¹⁰⁷ Yine Kur'ân'da da işaret edildiği üzere O'nun bir ibadet emri olarak namazın insanları kötülükten alıkoyduğu,¹⁰⁸ zekâtın günahlardan temizlemeye ve insanı yüceltmeye vesile olduğu,¹⁰⁹ haccın insanların kendilerine ait bir takım yararları yakînen görmelerine, kendilerine rızık olarak verilen kurbanlık hayvanları hem kendilerinin yemesine hem de yoksul ve fakirlere yedirmelerine¹¹⁰ sebep olduğu vurgulanmaktadır. Öte yandan Hz. Peygamber'in (sas) orucun kötülüklerle karşı bir kalkan olduğu¹¹¹ ve sağlığı olumlu etkilediği şeklindeki tavsiyelerini¹¹² dikkate aldığımız zaman, ibadetlerin esasında kullara fayda sağladığını görmekteyiz. Böylece Yüce Allah'ın hiçbir zaman, hikmetsiz, faydasız ve gayesiz iş yapmadığı ve kullarına ibadeti emretmekle, yine kullarının dünya ve ahiret faydasını düşündüğü ortaya çıkmaktadır.

Kaynaklar

Abdulbâkî, Muhammed Fuâd, *Mu'cemu'l -Müfrehes li-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Dâru'l-Hadîs, Kâhire, 1364/1945.

Aydın, Hüseyin, *İslam'da İbadetin Kur'ân Nazmı İle Kayıtlılığı Meselesi*, İslami Araştırmalar Dergisi, Cilt/Volume: 15, Sayı/No: 4, 2002.

Begâvî, Ebû Muhammed b. Mes'ûd Muhyî's-Sünne, *Me'âlimu't-Tenzîl*, Dâru't-Tayyibe, Riyâd, 1412.

Beydâvî, Nâsiruddîn Ebî'l-Hayr Abdillâh b. Ömer, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrût, tsz.

Buhârî, Muhammed b. İsmail, *Sahîhu'l-Buhârî*, Dâru İbn Hazm, Kâhire, 2008/1429.

Certel, Hüseyin, *İslâmî İbadetlerin Psiko-Sosyal İşlevleri*, Ekev Akademi Dergisi Cilt: 1, Sayı: 3, Kasım 1998.

Cürcânî, Ali b. Muhammed Seyyid Şerîf, *Mu'cemu't-Ta'rîfât*, Dâru'l-Fadîle,

¹⁰⁷ Lokman, 20.

¹⁰⁸ Ankebut, 45.

¹⁰⁹ Tevbe, 103.

¹¹⁰ Hac, 28, 29, 30.

¹¹¹ Buhârî, *Savm*, 2, 9.

¹¹² Nureddîn Ali bi Süleyman el-Heysemî, *Mecme'u'z-Zevâid ve Menbe'u'l-Fevâid*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1422/2001, III, sh. 315, *Kitabu's-Sıyâm*, 46.

Kâhire, 2004.

Çakmaklıoğlu, M. Mustafa, *Mevlânâ'ya Göre İnanç ve İbadet Boyutlarıyla Dindarlıkta Sûretten Mânâyâ Yöneliş*, Marife, Yıl: 7, Sayı: 3, Kış 2007.

Çelik, Yusuf, *Kur'an'da İbadet*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 41, Erzurum, 2014.

Demir, Şehmus, "İnsanları ve Cinleri Ancak Bana İbadet Etsinler Diye Yaratım" Ayetinin Anlam ve Yorumu Üzerine, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2001, Sayı: 16.

Ferrâ, Ebû Zekeriyâ b. Ziyâd, *Me'âni'l-Kur'ân*, Âlemu'l-Kutub, Beyrût, 1983/1403.

HACİEFENDİOĞLU, Abbas, *İbâdet*, Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 2-3, 1964, Şubat-Mart.

Halebî, Ahmed b. Yusuf es-Semîn, *ed-Dürrü'l-Mesûn fi 'Ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*, Dâru'l-Kalem, Dimeşk, tsz.

Hamidullah, Muhammed, *İnsan Toplumlarında İbadet Tarihi*, Hikmet Yurdu, Yıl:1, Sayı: 1, Ocak-2008, (Çev: Zahit Aksu).

Heysemî, Nureddîn Ali bi Süleyman, *Mecme'u'z-Zevâid ve Menbe'u'l-Fevâid*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1422/2001.

Hoca Kemaleddin, *İbadet'in Felsefesi*, (Sebilür-Reşâd Dergisi, Cilt: 25, 633-634), Hikmet Yurdu, Yıl: 2, Sayı: 3, Ocak-Haziran-2009, (Sadeleştiren: Mustafa Bulut).

İbn Fâris, Ahmed b. Zekeriyâ, *Mu'cemu Mekâyîsu'l-Luğa*, Dâru'l-Fikr, ysz., 1399/1979.

İbn Kayyum el-Cevziyye, *Bedâi'u't-Tefsîr*, Dâru İbni'l-Cevzî, Suudi Arabistan, 1427.

İbn Receb, Ebu'l-Ferec Abdurrahmân el-Hanbelî, *Revâi'u't-Tefsîr*, Dâru'l-Âsime, Riyâd, 1422/2001.

İbn Teymiyye, Takiyuddîn, *Dekâiku't-Tefsîr*, Muessesetu 'Ulûmi'l-Kur'ân, Dimeşk, 1404/1984.

İsfehânî, Râğib, *el-Müfredât fi Ğarîbi'l-Kur'ân*, Mektebetu Nezâr Mustafa el-Bâzî, ysz., tsz.

Kasapoğlu, Abdurrahman, *İbadette Şekilcilik (Münafıkların Namazları Hak-*

- kında Psikolojik Bir Tahlil*), KSÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi, 9 (2007).
- Levent, Lamia, *Ahmed Mahir Efendi'nin Ubudiyet-İbadet Konusuna Metafizik Yaklaşımları*, Diyanet İlmî Dergi, Cilt: 48, Sayı: 2.
- Mâturîdî, Muhammed b. Muhammed, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, Müessesetu'r-Risâle, Beyrût, 1425/2004.
- Müslim, Ebu'l-Huseyn b. Haccâc, *Sahîhu'l-Müslim*, Dâru İbn Hazm, Kâhîre, 2008/1429.
- Râzî, Ebû Abdillâh Ebu'l-Fadl Fahrudîn Muhammed b. Ömer, *Mefâtîhu'l-Gayb*, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1401/1981.
- Soysaldı, Mehmet, *Kur'ân'da İbadet ve Zikir Kavramları*, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 3, Elazığ, 1998.
- Şengül, İdris, *Kur'ânî Çerçeve de İslâm'ın Evrensellik Boyutu*, Diyanet İlmî Dergi, 1994, Cilt: 30, Sayı: 2.
- Şentürk, Habil, *İbadetin Mahiyeti ve Şahsiyet Gelişimindeki Fonksiyonu*, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-II, İzmir, 1985.
- Tabâtabâî, Allame Seyyid Muhammed Hüseyin, *el-Mîzan fî Tefsîri'l-Kur'ân*, Kevser Yayınları, İstanbul, tsz.
- Tehânevî, Muhammed Ali, *Keşşâfu Istilahâti'l-Funûn ve'l-'Ulûm*, Mektebetu Lübnân, Beyrût, 1996.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, *Sünen-u Tirmizî*, Dâru'l-Marife, Beyrût, 2002/1423.
- Yurt, Mehmet Emin, *Hamd*, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2011, Cilt: 13, Sayı: 2.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhim b. es-Serrî, *Me'âni'l-Kur'ân*, Âlemu'l-Kutub, Beyrût, 1988/1408.
- Zerkâ, Mustafa, *İslam'da İbadetin Hakikati ve Gayesi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 7, 1966, Temmuz, (Çev: Ali Arslan Aydın).